

Kapadokya Kaya Kiliselerinde Buhurdan Tasvirleri Incense Burner Descriptions in Cappadocia Rock-Cut Churches

Feride İmrana ALTUN*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Bizans İmparatorluğu döneminde Kapadokya bölgesindeki kayaya oyma kiliselerde tespit edilen buhurdan tasvirlerinin hangi sahnelerde görüldüğünü, hangi figürlerin ellerinde taşıdığını belirlemek, söz konusu tasvirleri, örnekler eşliğinde Bizans maden sanatı içinde değerlendirmektir. Kapadokya bölgesi erken yüzyıllardan itibaren önemli manastır yerleşimlerinden biri haline gelmiştir. Manastıra bağlı kiliseler bölgede yaşayan toplumun ibadetlerini gerçekleştirdiği mekânlardır. Bu mekânlardaki yapıların duvarlarında yer alan duvar resimlerinde ve konulu sahnelerin detaylarında litürji sırasında kullanılan dinsel objelerin (haç ve buhurdan gibi) benzerleri görülür. Konumuzun özünü oluşturan Bizans buhurdanları form ve süsleme açısından yüzyıllar içinde değişmiştir. Ancak Bizanslı sanatçılar tarafından benimsenen formlar, geleneksel olarak konulu sahnelerin detaylarında tasvir edilmeye devam etmiştir. Bizans İmparatorluğu döneminde farklı tören ve ayinlerde kullanılan buhurdanlar kısaca kokulu bitkilerin yakıldığı kaplar olarak tanımlanabilir. Ortodoks inancının vazgeçilmez dinsel objelerinden biri olan buhurdanlar, kutsal eşyaların korunduğu mekanların tütsülenmesinde, kilisede gerçekleştirilen çeşitli ayinlerde, cenaze törenlerinde, hatta imparatorluk seremonilerinde kullanılırdı. Çalışma kapsamında Kapadokya kaya kiliselerinde buhurdan tasvirleri, ölüm ve cenaze törenleri ile ilgili “Meryem’in Ölümü (Koimesis)” ve “Boş Mezar Başında Kadınlar (Myrophoros)” sahnelerinde ve kiliselerde yürütülen ayinler ile ilgili diakon azizler Stephanos, Romanos’un betimlendiği resimlerde görülür. Meryem’in Ölümü (Koimesis) sahnesi; Göreme Kılıçlar Kuşluk Meryemana, Çeltik Acıözü Güney, Gülüdere Ayvalı, Gülşehir Karşı Kilise’de; Boş Mezar Başında Kadınlar (Myrophoros) sahnesi Göreme, Elmalı, Karanlık, Çarıklı, Gülşehir Karşı ve Nevşehir Tatların iki nolu Kilise’de, diakon azizler Ihlara Yılanlı, Erdemli Aziz Eusthathios, Belısırma Aziz Georgios, Bezirhane, Ürgüp Ayvalı, Gülşehir Karşı ve Niğde Eski Gümüş Manastırı Kilisesi’nde bulunur. Sahnelerin detaylarına bakıldığında figürlerin ellerinde taşıdıkları buhurdanlar çeşitli formda resmedilmiştir. Söz konusu görsel örneklerde yer alan buhurdanların somut olarak benzerlerini yurt içinde ve dışındaki müzelerde ve koleksiyonlarda bulmak mümkündür.

Anahtar sözcükler: Kapadokya, buhurdan, kilise, Bizans, resim.

Abstract

The aim of this study is to determine the scenes with incense burner depictions and the figures carrying them in the rock-carved churches of the Cappadocia Region during the Byzantine Empire and to evaluate the scenes within the framework of Byzantine metalwork. The Cappadocia Region has become one of the important monastery settlements since the early centuries. The churches connected to the monastery are the places where the community living in the region practices worship. The monumental paintings on the walls and the details of the themed scenes bear similarities with the religious objects (such as crosses and incense burners) used during liturgy. Byzantine incense burners have changed through centuries in terms of form and decoration. However, the forms adopted by the Byzantine artists have continued to be depicted in the details of traditionally themed scenes. The incense burners used in different ceremonies and rituals during the Byzantine Empire can be briefly identified as containers for burning fragrant plants. Incense

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
e-posta:faltun@bandirma.edu.tr, ORCID:0000-0003-2709-6033

burners are one of the indispensable religious objects of the Orthodox faith and were used for the fumigation of sacred places. They were used during various rituals in churches, at funerals and even during imperial ceremonies. Depictions of incense burners in Cappadocia rock-carved churches can be seen at death and funeral ceremonies of the Dormition of Virgin Mary (Koimesis) and the “Women in the Empty Tomb (Myrophoros)” scenes, church rituals and in pictures depicting deacons Stephanos, Romanos. Scene of the Dormition of Virgin Mary (Koimesis) is located at Göreme Kılıçlar Kuşluk Meryem Ana, Çeltek Acıözü Güney, Güllüdere Ayvalı and Gülşehir Karşı Church; the Women in the Empty Tomb (Myrophoros) scene is located at Göreme, Elmalı, Karanlık, Çarıklı, Gülşehir, and Nevşehir Tatların in the church number two, deacose saints are located at Ihlara Yılanlı, Erdemli Saint Eusthatios, Belisırma Saint Georgios, Bezirhane, Ürgüp Ayvalı, Gülşehir Karşı and Niğde Eski Gümüş Monastery Church. Examinations of the details show that the incense burners carried by the figures are depicted in various forms and styles. It is possible to find incense burners similar to those in the visuals in museums and collections across Turkey and abroad.

Keywords: Cappadocia, incense burner, church, Byzantine, painting.

Giriş

Bizans resim sanatında pek çok örnekte, kilise duvar resimlerinde, ikonalarda, minyatürlerde ve küçük el sanatları örneklerinde buhurdan tasvirleri görülmektedir. Kapadokya bölgesindeki kayaya oyma kiliselerde, “Meryem’in ölümü Koimesis”, “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahneleri ve diakon azizlerin resimlerinde görülen buhurdan tasvirleri bu çalışmanın konusunu oluşturur.

Çalışma kapsamında ele alınan konulu sahnelerde ve tek figürlerde, sahnenin ikonografik özellikleri üzerinde durulmuş, sahnede hangi figürün buhurdan taşıdığı tespit edilmiş, buhurdanın form ve üslup özellikleri belirtilmiştir. Sahnelerin kilise içindeki yeri vurgulanarak kilise içindeki törenlere gönderme yapılmıştır. Kapadokya bölgesi kaya kiliselerinde tasvir edilen buhurdanların yurt içinde ve dışındaki müzeler ve koleksiyonlardaki benzer örnekleri tespit edilerek karşılaştırma yapılmıştır.

Buhurdanın Bizans Maden Sanatındaki Yeri

Buhur, ateşe atılmak veya özel bir kap içinde yakılmak yoluyla güzel kokulu duman çıkaran maddelere verilen isimdir (Erdem, 1992, s. 383). Buhur yakımı Eski çağlardan günümüze kadar pek çok kültürde görülmüştür. Lidyalılara ait Karun Hazinesinde, dini törenlerde kullanılan buhurdanlar bulunmuştur (Özgen-Öztürk, 1996, s. 71, 114-115. no.72 116-117 no.73. 118-119). Tütsü, Roma İmparatorluk kültüründe ve ilaç yapımında da kullanılmıştır. Roma döneminde de halkın tanrıları için kutu ya da küçük bir sunak biçimindeki seramik kaplarda tütsü yaktıkları bilinmektedir (Koroğlu, 2005, s. 261).

Musevilikte buhur yakımına oldukça önem verilmiştir. Eski Ahit’te buhurun nasıl hazırlanacağı¹, ne zamanlar yakılacağı² ve buhurun nasıl yapılacağı³ belirtilmiştir.

Hıristiyanlığın erken dönemlerinde buhur yakımına, pagan kültürün devamı olduğunu düşündüklerinden yer verilmemiştir (Bilgi, 1999, s. 51-59). Ancak kısa bir süre sonra dinsel törenlerde kullanılmaya başlanmıştır (Koroğlu, 2005, s. 263). Erken Hıristiyanlık döneminde, Liber Pontificalis’te yazılan kayıtlara göre Büyük Konstantin’in Lateran Bazilikasına ve St. Petros Kilisesine altın buhurdanlar bağışladığı belirtilir. 4.yüzyıl sonlarına doğru bunlar kullanılmış olmalıdır (Bouras ve Kazhdan, 1991, s.397). Aynı yüzyılda Suriye ve Filistin’de buhur kullanımı yaygınlaşmıştır (Aydın, 2010, s. 81). Bu değişimin nedenleri arasında Matta İncili gösterilir⁴.

Buhurdanlar, aynı zamanda gündelik mekânlarda ortamın güzel kokması için kullanılıyordu. Örneğin, Sardis’te dükkânlarda ele geçmiş buhurdanların işlevi bu olmalıdır (Waldbaum, 1983, s. 98).

Bizans litürjisinde kullanılan buhurdan genel olarak, içinde tütsünün yakıldığı kap olarak tanımlanabilir. Form olarak küresel, dilimli küresel, silindirik, altıgen veya kare gövdelidir. Buhurdanı bir yere koymak için üçayaklı, konik veya halka kaideleri bulunmaktadır. Kapaklı örnekleri de vardır. Ayrıca, taşınabilmesi ve asılabilmesi için üç zincirlidir (Acara, 1997, s. 53). Buhurdanın içinde yakılan tütsü

¹ Çıkış, 30:34-38.

² Çıkış, 30: 7-8.

³ Çıkış, 30: 1-6.

⁴ Yeni doğan İsa’nın ziyaretine gelen kralların hediyeleri arasında sandıktan çıkardıkları altın, günlük ve mür yer alır. Altın, O’nun hükümrانlığını, günlük- tütsü olarak kullanılan bir çeşit ağaç sakızı, Tanrının yanından gelişini, mür, lavanta yapımında kullanılan bir çeşit sarıağaç sakızı, ise ölmek için geldiğini anlatır (Matta 2: 11).

Hindistan ve Afrika bölgesinde yetişen boswellia (akgünlük) ağacının gövdesindeki reçineden elde edilirdi (Acara, 1997, s.54).

Hıristiyanlıkta buhurdan ile tütsülemek çeşitli olaylarda, örneğin cenaze törenlerinde güzel koku yayması, kilise içinde ikona ve kutsal emanetleri veya altarı onurlandırmak, tören başlangıcında kiliseyi şeytani ruhlardan arındırmak için kullanılmıştır (Taft ve Kazhdan, 1991, s. 991; Acara, 1997, s. 53).

Ortodoks inancında buhurdanın çeşitli ikonografik anlamları da bulunmaktadır; Meryem buhurdanı, buhurdanın içinden çıkan duman ise İsa'nın Tanrısal olmayan, annesinden kaynaklanan insani tarafını simgelemektedir (Bouras ve Kazhdan, 1991 s. 397; Aydın, 2010, s. 81). Yine buhurdanda yakılan tütsü insanlığı, ateş ise İsa'nın Tanrısallığını, dumanın yükselişi duaların Tanrıya ulaşmasını sembolize eder (Weitzmann, 1979, s. 594).

Bizans döneminde buhurdanların yapımında bronz ve gümüş gibi madenler kullanılmıştır. 8. yüzyıla kadar buhurdanlarda küresel, çokgen veya silindirik gövdeler ve farklı kaide biçimleri görülür. En yaygın tip olarak görülen küresel gövdeli alçak kaideli, buhurdanların üzerleri İncil sahneleri ile süslenmiştir. Buhurdanlar genellikle zincirle tutulmaktadır. 9. yüzyıldan sonra bu tür buhurdanların yanı sıra *katsion* (katzi, katzen, katsiterion) denilen tütsünün yakıldığı fazla derin olmayan kap ile uzun yassı kesitli sapları ile tutulan örnekler ortaya çıkmıştır (Bouras ve Kazhdan, 1991, s. 397; Eser, 2010, s. 475). *Katsionlar* daha çok bir yere koymak veya kısa bir süre elde tutmak için yapılmışlardır. Kapaklı *katsion* formunun erken örnekleri Mısır Kopt sanatında görülür (Mango, 1994, s. 201, kat. no. 217). *Katsionların* üzerlerinde genellikle kilisenin patron azizleri tasvir edilirdi.

Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Buhurdan Tasvir Edilen Sahneler

Bizans resim sanatında sahnelerin detaylarında yer alan buhurdan tasvirleri, kullanıldıkları ayinleri, günümüze ulaşan ya da ulaşmayan formları göstermesi ve tarihlendirmeye yardımcı olması açısından önemlidir (Acara, 1997, s. 64). Kapadokya bölgesi kaya kiliseleri resim programı içinde yer alan bazı sahnelerin ve figürlerin ayrıntılarında buhurdan, Bizanslı ustalar tarafından resimlenmiştir. Bölgede 10.-13. yüzyıla tarihlenen on üç kilisede buhurdan tasvirleri yer alır. Resimlerdeki buhurdanların müzelerdeki benzer örnekleri 6.-7. yüzyıl, 11.-14. yüzyıllara tarihlenir. Erken formların yerel sanatçılar tarafından beğenildiği ve devam ettiği görülür.

Kapadokya bölgesi kaya kiliselerinde buhurdan betimlemeleri cenaze törenleri, mezar ziyareti ile ilgili “Meryem’in Ölümü (Koimesis)” ve “Boş Mezar Başında Kadınlar (Myrophoros)” sahnelerinde ve Ökaristi ayininde mum, buhurdanlık ve yelpaze tutmakla sorumlu diakonları simgeleyen diakon Aziz Stephanos ve Aziz Romanos tasvirlerinde görülür⁵.

“Meryem’in Ölümü/Uykusu Koimesis (κοίμησις), 6. yüzyıldan beri 15 Ağustos’ta kutlanan on iki büyük Ortodoks Hıristiyan yortusundan biridir. Koimesis Ortodoks litürjisinde apokrif kaynaklı bir sahnedir (Barut, 2012, s. 67 dipnot 1). Meryem’in ölümü ile ilgili en önemli ikonografik kaynak Damaskos’lu Ioannes’in ikinci homilyesi ve Selanikli I. Ioannes’in Pastoral mektuplarıdır (Taft ve Carr, 1991, s. 652-653). Koimesis sahnesi Bizans resim sanatında en erken 10. yüzyıla tarihlenen Konstantinopolis üretimi fildişi ikonalarda görülür. “Meryem’in Ölümü” sahnesinde genelde aynı kompozisyon uygulanmıştır. Merkezde Meryem başı sağa gelecek şekilde yüksekçe bir yatak üzerinde uzanmaktadır. Baş ve ayakucunda havari grupları yer alır. Meryem’in yanında Meryem’in ruhunu teslim almak için gelen İsa, İsa'nın ellerinde tuttuğu ve Meryem'in ruhunu simgeleyen bebek *eidolon* vardır (Barut, 2012, s. 71). Melekler ve olayın acısını yaşayan kadınlar da sahnede bulunurlar. Meryem'in başucunda, havari Petros ya da Ioannes Theologos ellerindeki buhurdanı sallarken gösterilmişlerdir. Meryem'in ayakucunda ise Havari Paulos vardır⁶. Günümüze ulaşmış en ayrıntılı Koimesis sahnesi örneklerinden biri Khora Manastırı Kilisesi'nde yer almaktadır (Şekil 1) (Çokhamur, 2012, res. 118).

⁵ Bkz. Tablo 1.

⁶ Bazı örneklerde Meryem'in na'şına zarar vermek isteyen bir Yahudi yer alır. Ölüm döşeğine uzanan elleri bir melek tarafından kılıçla kesilen Yahudi, pişmanlıkla tövbe eder ve kesik eller mucizevî biçimde tekrar kollarına takılır (Barut 2012, s. 68).

Şekil 1 İstanbul Kariye Kilisesi (Çokhamur, 2012, res. 118)

Kapadokya Bölgesinde, Çelték Acıözü Güney Kilise (10. yüzyıl başı), Güllüdere Ayvalı Kilise (913-920), Göreme Kılıçlar Kuşluk Meryem Ana Kilise (11. yüzyıl) ve Gülşehir Karşı Kilise’ de (1212) Meryem’in ölümü sahnesinde yer alan buhurdan tasviri net olarak seçilebilmektedir⁷.

Çelték Acıözü Güney Kilise’ de (10. yüzyıl başı) naosu örten tonozun kuzey bölümünde sahne yer alır (Şekil 2 Tip I)⁸. Sahnede Meryem bir yatak üzerinde uzanmakta, baş uçunda büyük olasılıkla havari Petros küresel gövdeli yukarıdan aşağıya doğru daralan sivri dipli üç zincirli buhurdanı, yukarıdan kancasından tutup sallamaktadır (Hild ve Restle, 1981, s. 277-78; Jolivet-Lévy,1991, s. 287; Ousterhout, Storey ve Çorağan 1999, s. 661-675; Ousterhout, 2005, s. 424, fig. 234; Barut, 2012, s. 109). Buhurdanın yaklaşık olarak benzeri Silifke Müzesinde bulunmaktadır (Şekil 3). Silifke Müzesindeki buhurdan küresel gövdeli dip kısmı sivri olması açısından benzemekle birlikte üç ayaklı olması açısından farklıdır (Acara, 1997, kat.no. 40, res. 59).

Şekil 2 Çelték Acıözü Güney Kilise (Ousterhout 2005: 424, fig. 234) Şekil 3 Silifke Müzesi Buhurdan (Acara, 1997, res. 59)

⁷ Kapadokya Bölgesinde birçok kilisede Meryem’in Ölümü Koimesis sahnesi bulunur. Bkz. Ferda Barut, Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem’in Uykusu) Tasvirleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim dalı yayınlanmamış doktora tezi 2012.

⁸ Kilise duvar resimlerinde sekiz tipte buhurdan tespit edilmiştir, bunlar sonuç kısmında verilmiştir.

Güllüdere Ayvalı Kilise (913-920)'de mezar şapeli kuzey nefin kuzey duvarında sahne bulunur. Sahnenin mezar şapelinde resmedilmesi, burada gömülü olan kişiler için buhurdan ile aynı tütsülemenin yapıldığının kanıtıdır. Koimesis sahnesi bilinçli bir tercihtir (Walter, 1982, s.120; Barut, 2012, s. 82). Kompozisyonun merkezinde bir yatak üzerinde uzanan Meryem, Meryem'in iki yanında havari grupları bulunur. Baş ucunda Ioannes Theologos sağ elinde kapalı bir kitap tutarken sol eli ile üçlü zincirli buhurdanın kancasını kavramaktadır. Buhurdan net olarak günümüze ulaşmamıştır (Jerphanion , 1932, s. 594; Restle, 1967, s. 79-80, III, 340-341; Rodley, 1985, s. 207-213; Jolivet -Lévy, 1991, s. 37-44 pl.32-35; Türker, 2008, s. 90, res.56, 161, res.123; Barut, 2012, s. 82). Kilisede Meryem'in Elizabeth'i ziyareti sahnesinde ev içinde kullanılan buhurdan tasviri vardır⁹.

Göreme Kılıçlar Kuşluk (Meryem Ana) Kilise' de (11. yüzyıl) sahnede Meryem merkezde yataкта uzanmakta, yatağın sağ ve solunda havari grupları bulunur. Meryem'in başucunda havari Petros görülmektedir. Azizin sol eli üzüntü ile çenesinin hemen altındadır. Sağ eli ise küresel dilimli gövdeli, konik kaideli, ağız kısmında üç zincir ile yukarıya doğru birleşen buhurdanı (Tip 3) kancasından tutup sallamaktadır (Jerphanion, 1925-1942, s. 243-253; 42, 4, 43 1-12, 59-60; Restle, 1967, I, s. 49-50, 133-134 II: 279- 301; Ötüken, 1987, s. 59-60; Jolivet -Lévy, 1991, s.143-146; Barut, 2012, s. 80-81). Buhurdanın oldukça benzeri Haluk Perk Müzesinde 3892 envanter numaralı 13.-14. yüzyıla tarihlenen eserdir (Köroğlu, 2005, s. 301-302, kat. no. 20, res.no. 36).

Gülşehir Karşı Kilise' de (1212) sahne naosun güney duvarında yer alır (Şekil 4 a-b). Merkezde bir yatak üzerinde Meryem uzanmaktadır. Yatağın iki tarafına üzüntü içinde gösterilen havariler sıralanmıştır. Havari Petros, Meryem'in başucundadır. Sağ eli küresel gövdeli, yüksek kaideli (Tip 2b) olasılıkla altın buhurdanı, köşelerindeki üç zincir ile yukarıdan kancasından tutup sallamaktadır (Rott, 1908, s. 245-246; Lafontaine- Dosogne, 1963, s. 123-124; Restle, 1967, s. 168; Jolivet -Lévy, 2001, s. 285-321; Peker, 2010, s. 572-581 Barut, 2012, s. 94-95). Bizanslı sanatçı tarafından oldukça net gösterilen buhurdanın çok yakın benzeri Marmaray-Üsküdar kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Şekil 5). 12.-13. yüzyıla tarihlenen bronz buhurdan küresel gövdeli yüksek kaidelidir (Karagöz, 2010, s. 413-423, res.7).

Şekil 4 a-b Gülşehir Karşı Kilise Koimesis (Peker, 2010: res.10)

Şekil 5 Marmaray-Üsküdar Kazılarında Buhurdan (Karagöz, 2010, res.7)

⁹ Sahnenin detayı için bakınız Thierry 1965.

Kapadokya kaya kiliselerinde “Koimesis” (κοίμησις) sahnesinde buhurdan tasvirlerinin yer almasının iki nedeni olmalıdır. Bu nedenlerden biri; Bizans Dönemi cenaze törenlerinde buhurandan çıkan tütsünün, çürümekte olan kadavranın güzel kokmasını sağlamakla birlikte, ölen kişi için sevdikleri tarafından edilen duaları da simgelemesidir (Velkovsa, 2001, s. 27). Ölen kişinin ardından yas tutan yakınları, dualarının Tanrıya ulaşması için, buhurandan yükselen tütsünün aracı olduğuna inanırlar (Evangelatou, 2004, s. 217)¹⁰.

“Koimesis” sahnesinde buhurdanın olmasının diğer nedeni ise Meryem’in buhurdan ile özdeşleştirilmesidir. Konstantinopolis Patriği I. Germanos (634-732) buhurdanı şu şekilde tanımlar: “*Buhurdanın içi kutsal bakirenin (Meryem’in) rahmidir. İçinden çıkan tütsünün dumanı ise İsa’nın Tanrısal olmayan annesinden kaynaklanan insani taraftır. Tütsünün tatlı kokusu kutsal ruhu açığa çıkartmaktadır.*” (Meyendorff, 1979, s. 78-81; Bouras ve Kazhdan, 1991, s. 397). Altın buhurdan Meryem’i temsil etmektedir. Acıları kokularıyla gidermektedir. Ayrıca kutsal ruhun haznesi Meryem’in bakireliğini sembolize etmektedir (Evangelatou, 2005, s. 224). Özellikle Gülşehir Karşı Kilise’de havari Petros’un sağ eli ile altın buhurdan sallaması dikkat çekicidir (Şekil 4 a-b).

Kapadokya Kaya Kiliselerinde buhurdan tasvirlerinin yer aldığı diğer bir sahne “Boş Mezar Başında Kadınlar Myrophoros (μυροφόροι)¹¹” dur, sahne, “İsa’nın Çarmıhtan İndirilmesi” ve “İsa’nın Mezara Gömülmesi” ile birlikte Kutsal Mezar siklusunu oluşturur (Jerphanion, 1925, I. 1, s. 89). Sahne İsa’nın mezara gömülmesinden sonra mezarı ziyaret eden Meryemlerin hazırlamış oldukları mürü İsa’nın cesedine sürmek için gelmeleri konusunu içerir¹². Boş Mezar Başında Kadınlar Sahnesi, Erken Hıristiyanlık döneminden itibaren sanatçılar tarafından resimlenmiştir. Dura Europos (Suriye) (Vaftizhanesi (232/233) güney duvarında kapaklı bir lahidin hemen yanında iki kadın figürü ellerinde meşale ve derin kap tutarken gösterilmiştir (Carr, 1991, s.1430). Sancto Sanctorum rölikerinde (6.-7. yüzyıl Roma Vatikan, Museo Sacro Cristian) Kutsal Mezar Kilisesine benzer bir rotunda önünde iki Meryem ve karşılarında melek ile sahne oluşturulmuştur (Beckwith, 1986, s. 61, res. 44)¹³.

Rabbula İncili’nde (586, MS. Plut.I, 56, fol. 13 a) Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesinde rotunda formulu mezarın yanında taşın üzerinde oturan melek, yerde şaşkın Romalı askerler, meleğin karşısında ise Meryemler yer alır. Soldaki Meryem, bir eli ile meleği işaret ederken diğer eli ile yuvarlak gövdeli, uzun boyunlu bir şişe, sağdaki Meryem ise sağ eliyle silindirik gövdeli, üçayaklı üç zincirli bir buhurdan taşımaktadır (Şekil 6) (Cormack, 2000, s. 68, res.39).

¹⁰ “*Ve Tanrı’nın önünde meleğin elinden, mukaddeslerin duaları ile buhurların dumanı çıktı*” (Vahiy, 8:4)

¹¹ Matta 28: 1-9; Luka 24: 1-12; Yuhanna 20: 1-3 Matta 28: 1-8 Kanonik İncillerde geçmektedir. Markos 16: 1-9; “*Şabat günü sona erince, Magdalalı Meryem, Yakup’un annesi Meryem ve Salome gidip İsa’nın cesedine sümek için kokular satın aldılar. Haftanın ilk günü sabah erkenden, güneş doğarken mezara geldiler. Birbirlerine, “Kim bize yardım edip mezarın ağzından taşı yuvarlayacak?” diyorlardı. Bir de baktılar ki, taş yerinden yuvarlanmış! Koskoca bir taşı. Mezarın içine girdiklerinde, sağda genç birinin oturduğunu gördüler. Apak bir giysi kuşanmıştı. Kadınlar şaşkına döndüler. Genç adam onlara, “Şaşkınlığa kapılmayın” dedi, Çarmıha gerilen İsa’yı arıyorsunuz. O dirildi. Burada değil. Kendisini yatırdıkları yeri görün. Şimdi gidin, öğrencilerine ve Petros’a bildirin. İşte sizden önce Galile’ye gidecektir. Size bildirdiği gibi O’nu orada göreceksiniz’ deyin.” Kadınlar mezardan çıkıp koşma koşma oradan uzaklaştılar. Şaşırılmışlardı, titriyorlardı. Kimseye bir şey söylemediler. Çünkü korkuya kapılmışlardı.”*

¹² Yeni Ahitte Matta 26:6-13, “*İsa Beytanya’da cüzamlı Simon’un evindeydi. Bir kadın kaymaktaşı bir kapta çok değerli Hint sümbülü kokusu getirdi. İsa sofrada otururken yaklaşmış kokuyu O’nun başına döktü. Olaya tanık olan öğrenciler öfkeye kapılıp, “Neden boşa harcıyorsunuz? Dediler, “Çünkü bu çok pahalıya satılabilir, karşılığı da yoksullara verilebilirdi.” İsa ne düşündüklerini bilerek “Niçin Kadını tedirgin ediyorsunuz?” dedi “Çünkü o bana yararlı bir iş yaptı. Çünkü yoksullar her zaman aranızda olacaktır, ama beni her zaman aranızda bulamayacaksınız. Kadın bu sümbül kokusunu bedenime dökmekle, beni gömülmeye hazırladı. Doğrusu size derim ki, bu Sevindirici Haber dünyanın neresine yayılırsa kadının yaptığı iş de anılacaktır. İsa ölmeden önce gömülürken bedenim sümbül yağı ile ovulacağına gönderme yapmaktadır. Yuhanna 12: 1-8; 19:40*

¹³ Sahnede Meryemler ellerinde şişe veya buhurdan taşımazlar.

Şekil 6 Rabbula İncili (Cormack, 2000: res.39)

Sahne 8. yüzyıldan itibaren boş mezar mağara olarak gösterilmiştir. Kompozisyonun merkezinde melek açılmış mezarın taş kapağı üzerine oturmakta, karşısındaki Meryemler ellerinde mür taşımakta, mezarın önünde ise Romalı askerler yer almaya başlamıştır (Carr, 1991, s. 1430). Kapadokya kaya kiliselerinde de Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesinde aynı kompozisyon görülmektedir. Bölgedeki pek çok kilisenin resim programında yer alan sahnenin detaylarında Meryemler ellerindeki mürü çeşitli formdaki şişelerde taşırken gösterilmiştir¹⁴. Bu çalışmanın konusunu oluşturan buhurdan tasvirleri Gülşehir Karşı Kilise (1212), Nevşehir Tatların 2 Nolu Kilise (1215), Göreme Karanlık Kilise (11.-13.yüzyıl) ve Göreme Çarıklı Kilise’de (11.-13. yüzyıl) söz konusu sahnede yer alır.

Gülşehir Karşı Kilise (1212)’de tonozun kuzeyinde üst şeritte Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesi bulunmaktadır (Şekil 7 a-b). Kilisede ölüm ve dirilişe vurgu yapan sahneler bir araya toplanmıştır. Yapının batı duvar güneyde yer alan bani tasvirlerinden, kilisenin kuzey alt katının gömü yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir (Peker, 2010, s. 573). Sahne üç Meryem ile tasvir edilmiştir. Kadınların yüzlerinden üzüntüleri anlaşılmaktadır. Soldaki Meryem sol eli yanağında diğer eli tek kulplu bir şişe taşırken, diğer Meryem ise sağ eli yanağında diğer eli ile armudi gövdeli, alçak yuvarlak kaideli, ağız kısmında zincirlerin geçtiği halkaların net olduğu anlaşılan buhurdanı (Tip 7) sallamaktadır (Jolivet- Lévy, 2002, s. 285-321; Peker, 2010, s. 572-581). Buhurdanın somut örneği müze ve özel koleksiyonlarda bulunamamıştır.

Şekil 7 a-b Gülşehir Karşı Kilise Boş Mezar Başında Kadınlar (Peker, 2010: res.9)

Nevşehir Tatların 2 No.lu Kilise (1215)’de tonozun güney yarısında Boş Mezar Başında Kadınlar sahnesi yer alır (Şekil 8 a-b). Kilisede mezar işlevi gören neflerde ölüm ve diriliş konulu sahneler tercih edilmiştir (Jolivet-Lévy, 2002, s. 220-269; Karakaya 2012, s. 51). Sahnenin detayında soldaki Meryem ince uzun boyunlu geniş gövdeli yüksek kaideli tek kulplu bir şişe taşırken, sağdaki Meryem ise küresel dilimli gövdeli, konik kaideli buhurdanı (Tip 3) sallamaktadır (Peker, 2010, s.580, res.14). Buhurdanın oldukça

¹⁴ İhlara Bahattin Samanlığı Kilisesinde (11. yüzyıl) ve Soğanlıdere Vadisi Karabaş Kilise’de (1060-1061) sahne aynı şekilde düzenlenmiştir (Altun, 2020, s. 226).

benzeri (Şekil 9) İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki 7471 envanter numaralı bronz (13.-14. yüzyıl tarihlenen) buhurdandır (Eser, 2010, s. 474-475)¹⁵.

Şekil 8 a-b Nevşehir Tatların 2 nolu Kilise Boş Mezar Başında Kadınlar (Peker, 2010, res.14)

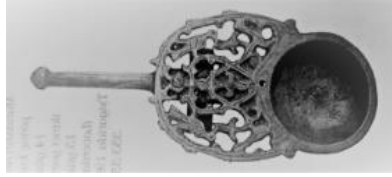
Şekil 9 İstanbul Arkeoloji Müzesinden Buhurdan (Kiraz, 2017, kat. no.115)

Göreme, Karanlık (11.-13. yüzyıl) ve Çarıklı (11.-13. yüzyıl) kiliselerde sahenin tam merkezinde oldukça büyük boyutta mezar kapağının üzerine oturan melek yer almaktadır. Melek, sağ eli ile İsa'nın mezarını işaret etmektedir (Şekil 10 a-b). Soldaki Meryem sağ elinde üzeri delik işi bezemeli kapaklı bir katsion (Tip 8) tutmaktadır (Yenipınar ve Şahin, 1998, s. 86; Altun, 2015, s. 24). *Katsionun* benzer örneğini Simonopetra Manastırında (Loverdau ve Tsigarida 1997, s. 353-354) (Şekil11) ve Kuşadası Kadıkalesi/Anaia buluntuları arasında görülür (Şekil12). Kadıkalesi Anaia kazısından ele geçen 11.-13. yüzyıllar arasına tarihlenen katsion, alçak kaideli, yarım küre gövdeli ve yassı daire biçimli kulpludur. Katsion kulpun altından perçinlenmiş uzun bir sap ile taşınıyor olmalıdır (Mercangöz, 2005, s. 205-223; Mercangöz, 2007, s. 69-70; Altun, 2015, s. 26, kat. no. 22, res. no. 22).

¹⁵ Eser, buhurdamı 13.-14. yüzyılla, Kiraz, 6. yüzyılla tarihlemektedir (2017: kat.no.115).

Şekil 10 a-b Göreme Karanlık Kilise Boş Mezar Başında Kadınlar (Yenipınar ve Şahin 1998:86)

Şekil 11 Simonopetra Manastırında Katsion (Koroğlu, 2005, res. 6).

Şekil 12 Aydın Arkeoloji Müzesi Kadıkalesi Katsion (Altun, 2015, res. 22)

Kapadokya kiliselerinde “Boş Mezar Başında Kadınlar” sahnesinde buhurdan tasvirinin yer alması, Bizans döneminde ölünün anılması (mezar ziyareti) ile alakalıdır. Bizans döneminde ölü gömme ve ölünün anılması törenleri hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu türden bilgiler, azizlerin yaşam öykülerini anlatan vitalardan ve manastır typikonlarından öğrenilmektedir (Akyürek, 1996, s.169, dip not.658). Ölünün gömülmesini izleyen, üçüncü, dokuzuncu ve kırkinci günlerde “panikhidi” diye anılan bir ağıt yakma ve ölüyü anma töreni yapılırdı. Pagan kökenli olan bu uygulama kilise tarafından sonraları düzenlenerek Hıristiyan geleneği haline gelmiştir (Akyürek, 1996, s. 183). Buhurdan bu anma törenlerinin önemli bir objesidir. Kilisede ölüleri anma töreninde papaz, elindeki yanan buhurdanı diakona verir, diakon buhurdanı altın etrafında ve dört köşesinde dolaştırır ve ölen kişilerin adlarını alçak sesle fısıldar (Velkovsa, 2001, s. 27). Bu anma töreni ile ilgili bilgiyi Symeon Metaphrastes¹⁶ Aziz Kornelios’un yaşam öyküsünde anlatmaktadır: “Akşam olduktan sonra, piskopos dua etti ve yardımcılara bütün gece duasına başlamalarını buyurdu. Ve onlar da mezarı, bütün gece söyledikleri ilahiler, yanan mumlar ve tütsülerle onurlandırdılar” (Akyürek, 1996, s. 169, dip not.760). Yukarıda adı geçen kiliselerde, ölüleri anma günlerinde bu tarz buhurdanların mezar nişlerinin tütsülenmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kapadokya kaya kiliselerinde buhurdan tasvirlerinin yer aldığı diğer bir sahne diakon Aziz Stephanos ve Aziz Romanos tasvirleridir. Diakon Yunanca Diakonos kelimesinden türeyen bir sözcük olup, yardımcı hizmetkâr anlamına gelmektedir (Papadakis, 1991, s. 592). Diakonlar, genel olarak kiliselerde litürji sırasında mumları, buhurdanları, haç ve incili taşımakla görevliydi. Kiliselerde düzenlenen en önemli ayin

¹⁶ 10. yüzyılda yaşamış bürokrat, yazar ve aziz, aziz yaşamlarını ciltler halinde derlemiş ve sistemleştirmiştir (Akyürek, 1996, s. 21, dipnot 2).

ökarasti idi. Erken Bizans Döneminde, Efkaristia “Küçük Giriş”¹⁷ ile başlar, diakon, rahipler ve hizmetkârlar eşliğinde incili altardan, alarak altarin arkasındaki templona taşır. Bu giriş İsa’nın söz olarak gelişini sembolize eder (Taft, 1991, s.1238; Acara, 1997: 44). Büyük Giriş, Efkaristia’nın açılış ayınıdır. Diakon, içinde kutsal ekmek bulunan pateni, rahip kutsal şarap kalisini prothesisden orta nefe oradan altara getirir. Ekmek ve şarabın getirilmesi İsa’nın bedeni ve kanın kurban edilmesini sembolize eder. 9. yüzyıldan itibaren Mikhael ve Gabriel adını alan baş diakonlar litürji sırasında mumları, diğer diakonlar da buhurdanları, haçı ve incili taşırlar, rahipler ve piskoposlar bemada yerlerini aldıktan sonra diakonlar tütsülemek için buhurdanları getirirler. Tütsünün yükselen dumanları duaların Tanrıya ulaşmasını sembolize eder, buhurdanlarla piskoposun duası göğe yükselir, İncil, haç ve rahipler tütsülenir (Weitzmann, 1979, s. 594; Taft, 1991, s. 868; Acara, 1997, s. 45-49). Efkaristia’da, buhurdan ve tütsü aynı zamanda Kutsal Ruh’ da sembolize eder (Evangelatou, 2004, s. 224). Kiliselerde ayin öncesi ve sonrası kutsal mekân ve objelerin tütsülenmesi diakonların görevidir.

Kapadokya kaya kiliselerinde diakon aziz figürleri, apsis doğu duvar veya nişte, naos doğu duvar ve doğu payandalarında yer alır. Azizlerin apsis doğrultusunda resmedilmesi, litürji sırasında kilisede diakonun kutsal mekânı buhurdan ile tütsülenmesine çağrışım yapmaktadır. Genel olarak azizler, beyaz stikharion (boyu ve kolları uzun tunik) üzerine orarion (dinsel atkı) giyimlidir. Sağ elleri ile buhurdan, sol elleri ise bazen örtülü bazen açık, buhurdanın içinde yakılacak olan bitkisel karışımların saklandığı tütsü kutusu (pyksis, mouzikon) ya da kutsal kitabı tutarken gösterilmiştir (Köroğlu, 2005, s. 271). Kapadokya Bölgesinde en çok diakon Aziz Stephanos¹⁸ ve Romanos¹⁹ resimlenmiştir. Bölgede İhlara Yılanlı Kilise (11.yüzyıl), Ürgüp Ayvalıköy Kilisesi (11. yüzyıl), Niğde Eski Gümüş Manastırı (12.-13. Yüzyıl), Belisırma Aziz Georgios Kilisesi (13. yüzyıl), Gülşehir Karşı Kilise (1212), Erdemli H. Eustathios Kilise (12.-13. yüzyıl) ve Belisırma Bezirhane Kilise (12.-13. yüzyıl)’de azizler ya bir arada ya da tek olarak tasvir edilmiştir²⁰.

İhlara Yılanlı Kilise’ de (11. yüzyıl) (Şekil 13 a-b) apsisde “İsa’nın Göğe Yükseliş” sahnesinin önünde kuzey doğu duvarda Aziz Stephanos ayakta cepheden beyaz stikharion (boyu ve kolları uzun tunik) üzerine orarion (dinsel atkı) giyimlidir (Rott, 1908, s. 271-273; Lafontaine-Dosogne, 1959, s. 465-4; N. ve M. Thierry, 1963, s. 89-114; Restle, 1967, I, s. 173-174, III, s. 498-506; Ötügen, 1990, s. 61; Jolivet-Lévy, 1991, s.307-310; Thierry, 2002, s.155-156). Aziz sol eli kutsal kitabı sağ eli ile küresel gövdeli yüksek konik kaideli buhurdanı (Tip 2a) (tören öncesi) sallarken gösterilmiştir. Sanatçı tarafından buhurdanı taşıyan üçlü zincir, buhurdan tepeliği, kancası oldukça ayrıntılı bir şekilde verilmiştir. Aziz Stephanos’un buradaki tasvirinden diakonların kiliseyi ayin öncesi buhurdanı ile tütsülemeleri anlaşılmaktadır. Azizinin elinde tuttuğu buhurdanın oldukça benzer örnekleri (Şekil 14 a-b). Haluk Perk Müzesi’nde Envanter no. 1349 ve Envanter no. M446 bulunmaktadır (Köroğlu, 2005, s. 286, 297, res. 18, 31).

¹⁷ Küçük Giriş: Kutsal kitap litürjisinin giriş ayınıdır. Diakon, rahipler ve hizmetkarlar eşliğinde İncil’i nefteki altardan alarak, templonun arkasındaki altara taşır (Eser, 2010b, s.28, dipnot 9).

¹⁸ Aziz Stephanos, Hıristiyan kilisesinin ilk şehididir, taşlanarak şehit edilmiştir. 27 Aralık azizin yortu günü olarak kabul edilmiştir. Azizin hayatı ve Resullerin işlerinde 6:5-8; 7:54-60 geçmektedir. İlgili bölümlerde diğer yedi kardeşle birlikte havariler tarafından ilk diakon seçildiği anlatılır. Halk arasında Stephanos’un, büyük harikalar ve mucizeler yarattığı belirtilir. Sinagogdaki rakiplerinin üstesinden geldiği ve Yeni Ahit’e göre “onun konuşmasını yönlendiren hikmet ve Ruha karşı koyamadıkları söylenir. Tutuklanan ve halk meclisinin önüne getirilen azizin savunmasını yaptığı anlatılır (Kalavrezou, 2017, s. 117-118). Sonrasında aziz Stephanos Kudüs duvarının önünde taşlanarak öldürülmüştür.

¹⁹Aziz Romanos, Kudüs Kayseri diakonudur. İmparator Diokletian döneminde Antakya’da 303-304 yılları arasında martir edilmiştir. 18 Kasım azizin yortu günüdür. <https://www.holytrinityorthodox.com/calendar/los/November/18-02.htm>

²⁰ Bölgede başka kiliselerde de diakon aziz tasviri bulunmaktadır, ancak azizlerin ellerinde tuttukları buhurdanlar çok net olmadığından çalışma konusu içinde değerlendirilmemiştir.

Şekil 13 a-b Ihlara Yılanlı Kilise Aziz Stephanos (Canan Altınbullak Arşivi 2017)

Şekil 14 a-b Haluk Perk Müzesinde Buhurdanlar (Koroğlu, 2005, res. 19, 31)

Ürgüp Ayvalıköy Kilisesi'nde (11. yüzyıl) apsisin kuzeyinde “Havarilerin Kommünyonu” sahnesinin altında Aziz Stephanos yer alır. Aziz beyaz stikharion üzerine orarion giyimlidir. Sol eli ile silindir gövdeli yuvarlak kapaklı oldukça süslü tütsü kabını tutmakta diğer eli ise tahrip edilmiştir, ancak buhurdan taşıdığı anlaşılmaktadır. Aziz'in hemen yanında bani figürü iki elini göğüs hizasında birleştirmiştir. Güneydeki niş açıklığının içinde kilise babası elinde kutsal kitap taşımaktadır. Apsisin güneyinde alt duvarda Aziz Romanos beyaz stikharion üzerine orarion giyimlidir. Sol eli ile silindir gövdeli yuvarlak kapaklı tütsü kabını tutmakta diğer eli ile silindir gövdeli alçak kaideli buhurdanın zincirlerini yukarıya doğru kancasından tutup sallamaktadır (Şekil 15 a-b Tip 5). Buhurdanın benzeri (Şekil 16) London British Museum'da 1994.06.10.15 envanter numaralı örnektir. Bronz eser silindirik gövdeli alçak kaidelidir 6.-7 yüzyıla tarihlenmektedir²¹. Aziz'in yanındaki bani figürü iki elini göğüs hizasında birleştirmiştir (Jolivet-Lévy, 1991, s. 151-154; 2002, s.74, res.no12).

²¹https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=58765&partId=1&searchText=censer&page=3

Şekil 15 a-b Ürgüp Ayvalı Kilise (Jolivet-Lévy 1991: 151-154)

Şekil 16 British Museum Buhurdan <https://www.britishmuseum.org/research/collection>

Aziz Stephanos'un resimlendiği diğer bir yapı Niğde Eski Gümüş Manastır Kilisesi'dir (11.-12. yüzyıl). Kilisenin kuzey duvarı kemer şeklinde düzenlenmiştir. Kemerin iç yüzeyinde Aziz Stephanos (Şekil 17 a-b) karşısında Ioannes Prodromos bulunur. Figürler mezar nişlerine doğru bakmaktadır. Aziz Stephanos, dilimli silindirik gövdeli küresel ayaklı buhurdanı (Tip 6) üçlü zinciri ile yukarıya doğru tutup sallamaktadır. Aziz diğer eliyle, değerli taşlarla süslenmiş tütsü kabını tutmaktadır (Gough, 1964, s. 156, lev. XXXVIIa). Aziz'in elindeki buhurdanın benzer örneği, müze ve özel koleksiyonlarda bulunamamıştır.

Şekil 17 a-b Niğde Eski Gümüş Manastır Kilisesi Aziz Stephanos (Gough, 1964, s.156, lev. XXXVIIa)

Belısırma Aziz Georgios Kilisesi'nde (13. yüzyıl) Deesis sahnesinin hemen altında kilise babalarının solunda aziz Stephanos sol eli ile silindirik gövdeli ve kapaklı tütsü kutusunu taşıırken diğer eliyle de küresel dilimli gövdeli yüksek kaideli buhurdanı (Tip 3) sallarken gösterilmiştir. Buhurdanın ana yüzeyi sarı (altın) dış hatları ve zincirlerinin belli bölümleri kırmızı olarak gösterilmiştir. Buhurdanın form özeliği üzeri

İsa'nın hayatından alınma sahneleri içeren hacı buhurdanlarına benzemektedir. Buhurdanın biçim olarak benzeri Richmond Virginia Museum of Fine Arts Museum'da sergilenmektedir. 7. yüzyılla tarihlenen eser, küresel gövdeli yüksek kaidelidir. Üzeri İsa'nın hayatından alınma sahnelerle süslenmiştir (Clair, 1979, s.627, no. 564 2-4).

Diakon azizler Gülşehir Karşı Kilise' de apsis kemerinin alt seviyesinde kuzeyde Aziz Stephanos, güneyde Aziz Romanos yer alır. Apsis ana yüzeyinde üste Deesis sahnesi alta ise kilise babaları ayakta cepheden gösterilmiştir. Bema kemerinde Meryem'e Müjde Sahnesi çift kutuplu olarak düzenlenmiştir²². Bema kemerinin kuzeyinde Baş melek Gabriel, güneyinde Meryem bulunur. Kutsal mekânın işlevi ile alakalı olarak diakon azizler doğuda toplanmıştır (Jolivet-Lévy, 2002, s. 292). Kuzeyde Aziz Stephanos' un elinde taşıdığı buhurdan çok net seçilememektedir. Güneyde Aziz Romanos beyaz stikharion üzerine orarion giyimlidir. Aziz sol eli ile küresel gövdeli yüksek kaideli buhurdanı sallamaktadır. Buhurdan biçim olarak Koimesis sahnesindeki Aziz Petros'un taşıdığı buhurdana benzemektedir.

Diakon azizin bulunduğu diğer bir örnek Erdemli H. Eustathios Kilisesidir (12.-13. yüzyıl). Kilisenin kuzey duvar alt şeridinde, "Vaftiz", "Koimesis" sahnesinin devamında üstte madalyon içinde Emmanuel İsa²³altta niş içinde Hodegetria Meryem yanında diakon aziz yer alır (Şekil 18 a-b) (Karakaya, 2010, s. 247-255, res.9)²⁴. Aziz beyaz stikharion üzerine orarion giyimlidir, sağ eli ile silindirik gövdeli, konik kapaklı tütsü kutusu tutarken, diğer eli ile yuvarlak gövdeli konik kaideli buhurdanı (Tip 4) sallamaktadır. Elinde taşıdığı buhurdan İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki 88.11 envanter numaralı buhurdana (Şekil 19) (Orta Bizans Dönemi) benzemektedir (Acara, 1997, s. 161, kat. no.19, res. no. 30).

Şekil 18 a-b Erdemli H. Eustathios Kilisesi Kuzey Duvar Alt Şerit Diakon Aziz (Karakaya, 2010, Res.9)

²² Çift Kutuplu düzenlemede aynı sahnenin figürleri kapı, pencere gibi mimari elemanlar ile ayrılmış olan farklı resim yüzeylerinde tasvir edilmektedir (Ötügen, 1984, s. 154, dipnot 31).

²³ İsa bu tipinde takdis eder pozisyonda genç ve sakalsız erkek olarak gösterilmiştir. İbranice Immanuel/ Tanrı bizimle'den gelmektedir. Matta 1:23; İsa'ya 7:14 geçmektedir (Ünal, 2010, s. 394).

²⁴ Diakon aziz figürünün yanında Yunanca adı yazılı olmadığından kimliği bilinmemekle birlikte, ikonografik özelliklerinden Aziz Stephanos olarak kabul edilir.

Şekil 19 İstanbul Arkeoloji Müzesi Buhurdan (Acara, 1997, res. 30)

Belısırma Bezirhane Kilisesi'nin (12.-13. yüzyıl) kuzey apsisinde Aziz Stephanos, niş içinde Emmanuel İsa ve Nazianzlı Gregorios bir aradadır (Resim 20) (Lafontaine-Dosogne, 1963, s. 53-54; Jolivet-Lévy, 2017, s. 107-142). İsa ve azizler kilise içindeki mezarlara doğru bakmaktadır. Diakon aziz nişin kuzeyinde ayakta, cepheden, beyaz stikharion üzerine orarion giyimlidir. Sağ eli ile silindir gövdeli konik kapaklı tütsü kutusu tutmaktadır, diğer elinde taşıdığı buhurdan çok net değildir. 13. yüzyıldan sonra niş içinde Emmanuel İsa tasvirleri görülmeye başlanmıştır. Jolivet-Lévy İsa'nın bu şekilde ele alınmasının enkarnasyon (Tanrı'nın ete kemiğe bürünmesi) ile bağlantılı olduğunu belirtmektedir (2017: 120).

Şekil 20 Belısırma Bezirhane Kilisesi Kuzey Apsis Aziz Stephanos (Jolivet-Lévy 2017, res.4)

Diakon azizler, Kapadokya kaya kiliselerinde Deesis, Meryem'e Müjde, Vaftiz, Havari Kommünyonu sahneleri ile İsa, Meryem ve kilise babaları gibi figürlerin yakınında resmedilmiştir. Azizlerin bu sahnelere yakın gösterilmesinden diakonların kilise içindeki ayinler sırasında buhurdan ile kutsal mekân ve eşyaları tütsüledikleri anlaşılır. Aziz Stephanos'un Bizans İmparatorluğunda ayrı bir önemi vardır. Azizin "taç" adı verilen sağ kol röliki²⁵ iki önemli seremoniyle bağlantılıdır. Bunlar, İmparatorluğun en önemli ritüeli taç giyme töreni *stepsimon* ve evlilik seremonisi *stephanomadır* (Kalavrezou, 2017:11). Aziz Stephanos Bizans resim sanatında belirgin bir ikonografik kalıpla betimlenmiştir. Azizin buhurdanı taşıyan sağ kolunun, rölikerinin olduğunu vurgulamak için vücudundan biraz ayrı olarak resimlendiği araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir (Kalavrezou, 2017, s. 121)²⁶. Öne sunulan bu düşüncenin Kapadokya kaya kiliselerinde çok belirgin uygulanmadığı anlaşılır. Çalışma kapsamında ele alınan sadece iki örnekte İhlara Yılanlı (11. yüzyıl) ve Belısırma Bezirhane Kilisesinde (12.-13. yüzyıl) azizin sağ kolu dışa doğru bir kavisle vücuttan ayrı tutulmuştur (Şekil 13 a-b, 20). Aziz Romanos Kapadokya kaya kiliselerinde bir elinde tütsü kabını diğer eli ile de buhurdanı taşıyan tasvir edilmiştir.

²⁵Aziz Stephanos'a ait olduğuna inanılan sağ kol rölikeri, imparatoriçe Pulkheria (399-453) tarafından Kudüs'ten Konstantinopolis'e getirilerek Büyük Saray içinde yaptırdığı Aziz Stephanos Kilisesi içine yerleştirilmiştir (Conor, 2011, s. 90). Azizin kutsal emanetlerinin Konstantinopolis'e taşınması Almanya Trier'de bulunan bir fildişi levhada betimlenmiştir (Bouras ve Parani, 2008, s. 21, res. 20).

²⁶ Hermitage'deki 10.-11. yüzyıla tarihlenen ikonada azizin sağ kolu dışa doğru bir kavisle tütsüleme yapmakta, sağ kolunu vurgulamaktadır (Bank, 1977, s. 315, res. 233).

Sonuç

Kapadokya bölgesi kaya kiliselerinde buhurdan tasvirleri, cenaze törenleri, mezar ziyareti ile ilgili “Meryem’in Ölümü /Uykusu (Koimesis)” ve “Mezar Başında Kadınlar (Myrophoros)” sahnelerinde ve diakon Aziz Stephanos ve Aziz Romanos resimlerinde görülür. Bölgede on üç kilisede resim programı içinde seçilen sahnelerde buhurdan tasviri yer alır. Buhurdan tasvirinin sahnelere göre dağılımına bakıldığında, dört kilisede Koimesis, dört kilisede Myrophoros sahnesinde, yedi kilisede Aziz Stephanos ve iki kilisede Aziz Romanos resminde görülür (Bkz. Tablo EK 1)²⁷. Yukarıda incelenen sahneler göz önüne alındığında Koimesis sahnesinde havari Petros elinde buhurdan ile gösterilmiştir. Yalnızca bir örnekte Güllüdere Ayvalı Kilise’de Ioannes Theologos buhurdanı taşımaktadır. Myrophoros sahnesinde Meryemlerden biri elinde buhurdan ile gösterilmiştir. Diakon azizler sağ elleri ile buhurdan sallarken örtülü sol elleri ile buhurdanda yakmak için taşıdıkları bitkisel karışımların saklandığı tütsü kutusu (pyksis, mouzikon) ya da kutsal kitabı tutarken gösterilmiştir. Tütsü kutuları genelde silindir formu yuvarlak kapaklıdır. Ancak Niğde Eski Gümüş Manastırı Kilisesi’nde Aziz Stephanos, küresel formu yuvarlak kapaklı üzeri değerli taşlarla süslü kutu taşıması açısından farklıdır.

Kapadokya kaya kiliselerinde tasvir edilen buhurdanlar, kullanıldıkları ayinler ve formları hakkında bilgi vermektedir. Buhurdanlar, kiliselerde düzenlenen ölü anma törenlerinin ve Efkharistia ayinin önemli dinsel objelerinden biridir. Kilise duvar resimlerinde sekiz tipte buhurdan tespit edilmiştir, bunlar:

- Tip 1 Küresel gövdeli aşağı doğru daralan sivri dipli (Şekil 2)
- Tip 2a Küresel gövdeli konik kaideli (Şekil 13 a)
- Tip 2b Küresel gövdeli yüksek kaideli (Şekil 4b)
- Tip 3 Küresel dilimli gövdeli konik kaideli (Şekil 8 b)
- Tip 4 Yuvarlak gövdeli konik kaideli (Şekil 18b)
- Tip 5 Silindir gövdeli alçak kaideli (Şekil 15b)
- Tip 6 Dilimli silindir gövdeli küresel ayaklı (Şekil 17b)
- Tip 7 Armudi gövdeli alçak yuvarlak kaideli (Şekil 7 b)
- Tip 8 Delik işi bezemeli kapaklı yuvarlak kaideli *katsiondur* (Şekil 10b)

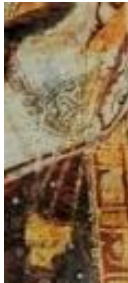
Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Tespit Edilen Buhurdan Tipleri

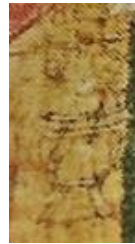
Tip 1 Şekil 2 Çeltak Acıözü Güney Kilise

Tip 2a Şekil 13b Ihlara Yılanlı Kilise

Tip 2b Şekil 4b Gülşehir Karşı Kilise

Tip 3 Şekil 8b Nevşehir Tatların 2 nolu Kilise

²⁷ Gülşehir Karşı Kilise ’de yukarıda belirtilen tüm konulu sahneler ve diakon aziz betimleri bulunmakta kilisenin resim programı içinde dört farklı tipte buhurdan görülmektedir.

Tip 4 Şekil 18 b Erdemli H. Eustathios Kilisesi Kuzey Duvar

Tip 5 Şekil 15 b Ürgüp Ayvalı Kilise

Tip 6 Şekil 17 b Niğde Eski Gümüş Manastırı Kilisesi

Tip 7 Şekil 7 b Gülşehir Karşı Kilise

Tip 8 Şekil 10 b Göreme Karanlık Kilise

Kapadokya kaya kiliselerinde resimlenen bazı buhurdan tasvirlerinin yaklaşık aynı yüzyıllara tarihlenen benzer örnekleri müzelerde bulunmaktadır²⁸. Örneğin, Gülşehir Karşı Kilise (1212) Koimesis sahnesindeki küresel gövdeli, yüksek kaideli buhurdan (Tip 2) ile İstanbul Marmaray-Üsküdar kazılarında ortaya çıkarılmış, 12.-13. yüzyıla tarihlenen bronz buhurdan; Tatların 2 nolu Kilise’de (1215) Mezar Başındaki Kadınlar sahnesindeki küresel dilimli gövdeli konik kaideli buhurdan (Tip 3) ile İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki 7471 envanter numaralı bronz (13.-14. yüzyıl) buhurdan; Erdemli H. Eustathios Kilisesi’ndeki (12.-13. yüzyıl) küresel gövdeli konik kaideli buhurdan ile İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki 88.11 envanter numaralı bronz buhurdan (Orta Bizans Dönemi), Göreme Karanlık Kilisedeki katsion (Tip 8) Kadıkalesi Anaia kazısından ele geçen 11.-13. yüzyıl tarihlenen katsion, ile aynı yüzyıllarda üretilmişlerdir. Söz konusu kiliselerin dekorasyonunda görev alan Bizanslı ustalar, kendilerine aşına olan buhurdan formlarını resimlemeyi tercih etmiş olmalıdır.

Kapadokya kiliselerinde bazı örneklerde buhurdan tasvirleri ile müzelerde yer alan benzerleri aynı yüzyıl içinde üretilmemiştir. Ürgüp Ayvalıköy Kilisesinde (11.yüzyıl) Aziz Romanos’un elindeki silindir gövdeli alçak kaideli buhurdanın (Tip 5) benzer örneği, British Museum’da 6.-7. yüzyıla tarihlenmektedir. Belısırma Aziz Georgios Kilisesi’nde (13. yüzyıl) Aziz Stephanos’un taşıdığı küresel gövdeli yüksek kaideli buhurdanın(Tip 3) 7. yüzyılda yapılmış benzeri Richmond Virginia Museum of Fine Arts Museum’da sergilenmektedir. Söz konusu örneklerdeki buhurdan tasvirlerinden, erken dönem buhurdan formlarının kiliselerde kullanılmaya devam ettiği anlaşılır. Belki de bu nedenle kilisede çalışan Bizanslı usta tarafından resimlenmesi tercih edilmiştir.

²⁸ Gülşehir Karşı Kilise’de Boş Mezar Başında Kadınlar (Myrophoros) sahnesinde Meryem’in ve Niğde Eski Gümüş Manastırı Kilisesi’nde Aziz Stephanos’un ellerinde tuttıkları buhurdanların benzer örnekleri müze ve özel koleksiyonlarda bulunamamıştır.

Kapadokya kaya kiliselerinde yer alan buhurdan tasvirleri ölüm litürjisi ile bağlantılıdır. Koimesis ve Mezar Başında Kadınlar Myrophoros sahneleri Bizans Kapadokya'sında ölüm ve cenaze törenleri hakkında bilgi vermektedir. Bizans dönemi cenaze ve mezar ziyaretleri hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Ancak imparatorların, Konstantin ve Helena'nın yortu günlerinde Kutsal Havariler Kilisesinde, imparator lahitlerinin bulunduğu alana geldiklerinde patrik tarafından karşılanmaları, imparatorun elindeki yanan mumlarla üç kez eğildikten sonra patriğin buhurdanı ona vermesi imparatorun, özellikle Büyük Konstantinos lahdini tütsülemesi bilinmektedir (Kalavrezou, 2017, s.122 dip not 56). Bu anma törenleri ile ilgili diğer bilgileri Aziz Sabas'ın tipikonundan "Önce iki şamdan ve buhurdan taşıyan rahipler mezar odasına girerek odayı tütsülemektedir. Onların peşinden, ilahiler söyleyen bir grup rahip, kiliseden çıkarak mezar odasına törensel biçimde yürümektedir. Mezar odasındaki törenler bittiğinde de rahipler yine yürüyüş alayı ile kiliseye geri dönmektedir" öğrenilir (Akyürek, 1996, s. 184). 12. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis manastırlarında her cuma gecesi ölüleri anmak için ayinler düzenlendiği ve bu ayinlerde Akathios ilahisinin okunduğu bilinmektedir. Ölüleri anma ayinleri Kapadokya kaya kiliselerinde de uygulanmış olmalı, Ürgüp, Ayvalıköy Kilisesi 'nde Aziz Romanos ve Aziz Stephanos'un baniler ile birlikte tasviri, Nevşehir Tatların 2 No.lu Kilise (1215)'de Gülşehir Karşı Kilise 'de ve mezar işlevi gören neferde ölüm ve diriliş konulu sahnelerin tercih edilmesi bunun bir kanıtı olmalıdır.

Sonuç olarak Kapadokya kaya kiliselerindeki buhurdan tasvirleri bize bu dini objenin Bizans toplumu içindeki önemini göstermektedir. Çalışma kapsamında ele alınan kiliselerde ölüm konusu ağırlıklı olarak işlenmiştir. Kiliselerdeki mezar yapıları ölü anma törenlerinin yapı içinde uygulandığının kanıtıdır. Meryem'in Ölümü ve Mezar Başında Kadınlar sahneleri ile aynı zamanda İsa'nın enkarnasyonu vurgulanmaktadır. Resimlerde aynı yüzyıl içinde üretilmiş buhurdan tasvirleri olabildiği gibi erken dönem buhurdan örneklerinin de Bizanslı yerel ustalar tarafından benimsenip görsel olarak kullanılmaya devam ettiği görülmektedir.

Kaynakça

- Akyürek, E. (1996). *Bizans'ta sanat ve ritüel: Kariye güney şapelinin ikonografisi ve işlevi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Acara, M. (1997). *Bizans maden sanatında dini törenler sırasında kullanılan (litürjik) eserler*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Altun, F. (2015). *Kuşadası Kadıkalesi/Anaia kazısı 2001-2012 sezonu Bizans küçük buluntuları*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altun, F. (2020). *Kapadokya bölgesi Soğanlıdere Vadisi'nde üç kilise Karabaş, Canavar ve Geyikli kilise*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Aydın, A. (2010). Malatya Müzesi'ndeki buhurdan. S. Doğan ve M. Kadiroğlu (Ed.), *Bizans ve çevre kültürler*, Prof. Dr. S. Yıldız Ötügen'e armağan içinde (s. 78-88). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık.
- Bank, A. (1978). *Byzantine art in the collections of Soviet museums*, Leningrad: Aurora Art Publishers.
- Barut, F. (2012). *Bizans dönemi Kapadokya kiliseleri duvar resimlerinde Koimesis (Meryem'in uykusu) tasvirleri*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Beckwith, J. (1986). *Early Christian and Byzantine art*. New York: Penguin Books.
- Bilgi, Y. H. (1999). Bizans dönemi küçük sanat eserleri. Kolektif, *Akdeniz'in Mor Binyılı. Yapı Kredi Koleksiyonu Bizans Sikkeleri* içinde (s.50-89). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bouras, L. ve A. Kazhdan (1991). Cencer. Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.1, s. 397). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Bouras, L. ve Parani M. G. (2008). *Lighting in early Byzantium*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No.11.
- Carr, A. W. (1991). Myrophori. Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c.1, s. 980). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Clair, A. (1979). Censer with New Testament scenes. Weitzmann, K. (Ed), *Age of spirituality late antique and early Christian art, late to seventh century*, The Metropolitan Museum Of Art, New York.
- Connor, C. L. (2011), *Bizans'ın kadınları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cormack, R. (2000). *Byzantine art*, Oxford: Oxford University Press.
- Crawford, J. S. (1990). *The Byzantine shops at Sardis*. Cambridge.

- Çokhamur, E.Ö. (2012). *İstanbul'da bulunan Bizans Dönemi mozaikleri, Kariye Müzesi*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Erdem, S. (1992). Buhur. *Diyaret Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 6, s.383-384).
- Eser, M. A. (2010a). On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Bizans litürjisi ve litürjik eserlerde değişimin tanıkları, Ödekan, A., Akyürek, E. ve N. Necipoğlu (Ed.) *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans araştırmaları Sempozyumu bildiriler* içinde (s.470-480). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Eser, M. A. (2010b). Hristiyanlıkta haç kültü ve Ankara Anadolu Müzesi Koleksiyonunda bulunan bir grup haç, Doğan, S. ve M. Kadiroğlu (Ed.) *Bizans ve çevre kültürler, prof. dr. S. Yıldız Ötügen'e armağan* içinde (s.27-43). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık.
- Evangelatou, M. (2005). The symbolism of the censer in Byzantine representations of the dormition of the Virgin, Vassilaki, M. (ed.), *Images of the Mother of God* içinde (s.117-125). Ashgate Publications.
- Gough, M. (1964). The Monastery of Eski Gümüş: A Preliminary Report, *Anatolian Studies* (14), 147-161.
- Hild, F. ve M. Restle (1981). Kappadokien, *Tabula Imperii Byzantini*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Jerphanion, G. (1925-1942). *Une nouvelle province de L'art Byzantin, les eglises rupestres de Cappadoce I- IV*. Paris.
- Kalavrezou, L. (2017). Rölik kültü, *Bizans saray kültü (829-1204)* (s. 97-137.), Henry Maguire (ed.), Müfit Günay (çev.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Karakaya, N. (2010). 12.-13. yüzyıllarda, Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Vadisindeki Bizans yerleşimi, Ödekan, A., Akyürek, E. ve N. Necipoğlu (Ed.) *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 247-255), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Karagöz, Ş. (2010). Marmaray-Üsküdar kazılarında ortaya çıkarılan on ikinci ve on üçüncü yüzyıl yapısı, Ödekan, A., Akyürek, E. ve N. Necipoğlu (Ed.) *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 413-423), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Karakaya, N. (2012). Nevşehir'in Tatların Kasabasındaki kaya kiliseleri ve duvar resimleri, 1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri, Ankara, Türkiye, 03- 05 September 2012, cilt.6, içinde (ss.41-65).
- Kiraz, M. (2015). Buhurdan, Pitarakis, P.(ed.) *Hayat kısa, sanat uzun Bizans'ta şifa sanatı/Life is short, art long the art of healing in Byzantium* içinde (359). İstanbul: Pera Müzesi Yayını, No. 73.
- Kitabı Mukaddes (1991). *Eski ve yeni ahit (Tevrat ve İnci)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şti.
- Köroğlu, G. (2005). Bizans dönemi buhurdanları ve Haluk Perk Müzesi'ndeki örnekler. *Tuliya* 1, 261-308.
- Jolivet-Lévy, C.J. (1991). *Les eglises Byzantine de Cappadoce, Le programme iconographique de l'abside et de ses Abords*. Paris.
- Jolivet-Lévy, C.J. (2001). *La Cappadoce medievale*, Paris.
- Jolivet-Lévy, C.J. (2002). *Etudes Cappadociennes" Studies in Byzantine Cappadocia*, Pindar Press, London.
- Jolivet-Lévy, C.J. (2017). Bezirana kilisesi (Cappadoce), Un exceptionnel décor paléologue en terres de Rüm, Nouveau témoignage sur les relations entre Byzance et le sultanat. *Zograf* 41, 107-142.
- Lafontaine-Dosogne J. (1963). Nouvelles notes Cappadociennes. *Byzantion* 33 121-183.
- Loverdou- Tsigarida, K. (1997). Byzantine minor art, *Treasures of Mount Athos* A. A. Karakatsanis (ed.) içinde (s.311-317-353-354). Thessaloniki.
- Mercangöz, Z. (2005). 4. yılında Kuşadası, Kadıkalesi/ Anaia kazısı, *Sanat Tarihi Dergisi Yrd. Doç. Dr. Lale Bulut'a Armağan* sayı 15/1 s. 205-223.
- Mercangöz, Z. (2007). Katsion. A. Ödekan (ed.). *12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans/ "Remnants" 12th and 13thCenturies Byzantine Objects in Turkey* içinde (s. 69). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Meyendorff, J. (1979). *Byzantine theology, historical trends and doctrinal themes*. New York: Fordham University Press.
- Mango, Mundell M. (1994). Copper-alloy katsion (censer with handle), cat. no. 217, D. Buckton (ed.). *Byzantium, treasures of Byzantine art and culture from British collections* içinde (s.201). London: Trustees of the British Museum.
- Ousterhout, R. (2005). *A Byzantine settlement in Cappadocia*, Washington D.C: Dumbarton Oaks Publications, No. 42.
- Ousterhout, R., Storey P. ve Çorağan N. (1999). The Acıözü churches near Çelttek in western Cappadocia, *Cahiers Archeologiques* 47, 67-75.
- Ötügen, S. Y. (1984). Kappadokya bölgesindeki kapalı Yunan haçı kiliselerde resim programı, *Ege Üniversitesi, Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 3,143- 167.
- Ötügen, S.Y. (1987) *Göreme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ötügen, S.Y. (1990) *Ihlara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Özgen İ. ve J. Öztürk (1996). *Heritage recovered the Lydia treasure*. İstanbul: Republic of Turkey Ministry of Culture.
- Papadakis, A. (1991). Deacon, Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c. 1. s. 592). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Peker, Nilüfer (2010), Gülşehir Karşı Kilise duvar resimleri, Ödekan, A., Akyürek, E. ve N. Necipoğlu (Ed.) *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s.572-581), İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.
- Restle, M. (1967). *Byzantine wall painting in Asia Minor I- III*, Ireland: Irish Press.
- Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadoce*, Cambridge: Cambridge University Press,
- Rott, H. (1908). *Kleinasiatische denkmäler aus Psidien, Pamphilien, Kappadokien und Lykien*. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhanlung.
- Taft, R.F. (1991). Little entrance, Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c. 2. s.1238–1239). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Taft, R. F.ve A. W. Carr (1991). Dormition, Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c. 1. s.651–653). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Taft, R. F. ve A. Kazhdan (1991). Incense, Kazhdan, A. (Ed), *The Oxford dictionary of Byzantium* içinde (c. 1. s.991). Oxford- New York: Oxford University Press.
- Thierry, N. ve M. Thierry (1963). *Nouvelles eglises rupestres de Cappadoce region du Hasan Dağı*. Paris: C. Klincksiek.
- Thierry, N. ve M. Thierry (1965). Ayvalı Kilise ou Pigeonnier de Gulludere eglise inedite de Cappadoce, *Cahiers Archeologiques* 15, 97–154.
- Thierry, N. (2002). *De L'antiquité Au moyen âge*, bibliothèque de L'antiquité tardive, Belgium: Brepols Puplichers.
- Türker, A. (2008). *Güllüdere'de bulunan Ayvalı Kilise duvar resimleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uysun, M. (2011). *Kapadokya kaya kiliseleri ikonografisi*. Doğu Ofset.
- Ünal, C. (2010). *Bizans sikkelerinde kutsal kişi tasvirleri*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Velkovska, E. (2001). "Funeral rites according to the Byzantine liturgical sources", Washington D.C: *Dumbarton Oaks Publications* 55, 21-51.
- Waldbaum, J. C. (1983). *Metalwork from Sardis, the finds through 1974*. Cambridge-London.
- Weitzmann, K. (1979). *Age of spirituality late antigu and early Christian art, late to seventh century*, New York: The Metropolitan Museum Of Art,
- Walter, C. (1982). *Art and ritual of the Byzantine church*. London.
- Yenipınar, H. ve S. Şahin (1998). *Painting of the Dark Church*. İstanbul: A Turizm Yayınları.

EK

Tablo 1. Kapadokya Bölgesi Kaya Kiliselerinde Buhurdan Tasvirlerinin Bulunduğu Sahne ve Tek Figürler

Kiliseler/Sahneler	Koimesis	Myrophoros	Diakon Aziz Stephanos	Diakon Aziz Romanos
Göreme Kılıçlar Kuşluk Meryemana Kilisesi	*			
Göreme Karanlık Kilise		*		
Göreme Çarıklı Kilise		*		
Çeltek Acıözü G. Kilise	*			
Gülüdere Ayvalı Kilise	*			
Ürgüp Ayvalı Köy Kilisesi			*	*
Gülşehir Karşı Kilise	*	*	*	*
Nevşehir Tatların 2 nolu Kilise		*		
Erdemli H. Estatihios Kilisesi			*	
Ihlara Yılanlı Kilise			*	
Belısırma Aziz Georgios Kilisesi			*	
Belısırma Bezirhane Kilisesi			*	
Niğde Eski Gümüş Manastırı			*	